

تاریخ اسلامی شهر سرقسطنه (ساراگوسا) در اندلس بر اساس کتاب تاریخ تحلیلی آندلس

دکتر محمدرضا شهیدی پاک

استادیار گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران

ناهید حبیبی

دانشجوی رشته تاریخ فرهنگ و تمدن ملل اسلامی دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم، قم، ایران

habibi.n309@gmail.com

چکیده

اندلس اسلامی با مساحتی حدود ۵۷۰/۷۸ کیلومتر در شبه جزیره ایبری در کنار مدیترانه قرار گرفته که مسلمانان در رجب سال ۹۲ ق اسپانیا را تصرف و بر اساس تقسیمات قبلی از زمان رومیان و گوتها آن را به پنج ولایت تقسیم کردند. با ورود دین اسلام اسپانیا به تدریج به وسیله شهر سازی و معماری اسلامی چهره شهر های اسلامی را پیدا کرد. و مرحله ای از خروج از شهر های جاهلی به شهر اسلامی در اسپانیا در آندلس صورت گرفت. شبه جزیره ایبری نهصد سال شهر سازی و معماری اسلامی را که از ایران به مصر و شام و افریقه مهاجرت کرد و در اندلس در ترکیب با فرهنگ و شهر سازی و معماری گوتی سبک اندلسی دوره اسلامی پدید آمد، را تجربه کرد. این سبک دارای شخصیت فرهنگی مستقل در حدود سیصد شهر اندلسی است. تغییرات شهری در اسپانیا که با تغییر نام شهر آغاز شد، به تغییر در ماهیت و زبان و رفتار و پوشش و خوراک مردم منجر شد. در شهرهای زیادی از این ولایات آثار تمدن اسلامی اعم از معماری و برخی آداب و رسوم، در آن نمایان است. معماری ساختمان های تازه ساز همه به طرز عربی و ساز آواز و در این شهرها بی نهایت شبیه به الحان و آداب عربی است. این پژوهش با هدف معرفی یکی از شهرهای اسپانیای اسلامی با نام سرقسطنه به بررسی موقعیت جغرافیایی و چگونگی حکومت والیان در دوره ملوک الطوائفی خاندان بنی تجیب و بنی هود و بررسی وضعیت فرهنگی و تمدنی شهر سرقسطنه (ساراگوسا) می پردازد.

واژگان کلیدی: سرقسطنه، بنی تجیب، بنی هود، آثار تاریخی

مقدمه

بررسی موقعیت شهر های اسلامی اسپانیا در رویدادهای سیاسی و اجتماعی جهان اسلام از موضوعات مهم تاریخ اسلام به شمار می رود؛ چرا که قواعد فرهنگی و اجتماعی حاکم بر سنت های اجتماعی این منطقه، همچنان که از موقعیت تاریخی، جغرافیایی و فرهنگی این منطقه تأثیر پذیرفته، در جریان های فکری، جناح بندی های سیاسی و دستاوردهای تمدنی هم آثاری جدی بر جای گذاشته است. شهرهای اسلامی آندلس به دلیل تنوع فرهنگی و قومی ساکن در نقاط مختلف شهری و سیل مهاجرت اعراب و بربرهای شرق خلافت اسلامی، پراکندگی جغرافیایی وسیع و تمایلات و تعصبات قومی و محلی رویکردهای متفاوتی نسبت به تحولات مهم تاریخی در دوران حضور مسلمانان در این منطقه داشت. همچنین ساکنان برخی از این شهر ها و حکومت های به وجود آمده در این مناطق سهم مژثری در پدید آمدن دستاوردهای فرهنگی و تمدنی داشته اند که از آن جمله می توان به شهر سرقسطه که در شمال شرق آندلس واقع شده است اشاره نمود. سرقسطه (مرکز آراگون) نقش عمده ای در پیروزی مسلمانان ایفا نمود. زیرا در زمان اقتدار مسلمانان، شهر های جنوب غربی فرانسه مانند تولوز، ناربون و قرشونه به تصرف مسلمانان در آمد...، به همین جهت نیروی دفاعی مسلمانان برای نهبانی سرحدات شمال شرقی در سرقسطه جای گرفت. (وات، ۱۳۵۹/۳۸-۳۹)

بر اساس جهت یابی جغرافیایی، مهمترین شهر های آندلس که در جریان فتوح اسلامی در اختیار مسلمانان قرار گرفت، عبارتند از

- جنوب: قرطبه، اشبیلیه، استجه جیان، سونا

- مرکز: طلیطله، قرطاجنه، مرسیه، لورقه، واناس، دانیه

- غرب: گالیسی، پرتغال، مارده، سیاجه، شبونه، شلمنقه

- شمال شرق: سرقسطه، طرطوشه، طرگونه، برشلونه، بریشته، ناربون، قرشونه (الحموی، ۱۹۹۵/۲۶۶-۲۶۴)

شرایط اقتصادی این شهر به علاوه زمینه های تاریخی آن و برخورداری از امتیاز طبیعی - جغرافیایی ممتاز، شرایط سیاسی و عملکرد حاکمان این شهر در ادوار مختلف اسلامی، قابلیت تحقیق و پژوهش درباره ی تاریخ این شهر را یافته است.

این مقاله سعی نموده که به بررسی ابعاد مختلف سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و تمدنی، اقتصادی و هنری این شهر در دوره ی اسلامی بپردازد.

موقعیت جغرافیایی سرقسطه

نام جدید آن ساراگوسا و منطقه ای وسیع در شمال شرقی سرزمین اندلس را شامل می شود که در تقسیمات اندلس در ثغر اعلی واقع بوده. این منطقه از شمال و شمال شرق با سرزمین قطلونیه، آراگون و نیره (ناوار)، از شرق بادیای روم، از غرب با مملکت قشتاله و از جنوب به اقلیم بلنسیه (والنسیای امروزی) محدود بود. نام عروس ابرو و مادر شهر های ثغر اعلی و شهر سفید از جمله القابی است که برای آن ذکر کرده اند. این منطقه به دلیل آب و هوای معتدل و وجود معادن مختلف سبب شده که هم در زمینه اقتصادی حایز اهمیت باشد و هم به عنوان مرکزی برای حکمرانی حکومت های ملوک الطوائفی (قرچانلو، ۱۳۸۰ص ۵۴۵)

این شهر برکنار رود ابرو قرار دارد و از مراکز تجارت و بازرگانی اسپانیا و مقر اسقف اعظم این کشور است. ناحیه سرقسطه و شهرهای آن در ۹۴ق/۷۱۳م بدست موسی بن نصیر و سردارش، طارق، گشوده شد (اخبار مجموعه، ۱۹۸۳ص ۲۷). در ۱۳۶ق/۷۵۳م، نام شهر مشتق از نام قیصری است که آن را شبیه به صلیب ساخته و چهار دروازه بر آن نهاده است. یکی از دروازه ها در جانب شرق، برابر طلوع خورشید، قرار دارد و دروازه دیگر در جانب مغرب واقع است.

سرقسطه از نگاه مورخان

یعقوبی در نیمه دوم قرن سوم هجری می نویسد: سرقسطه از بزرگترین شهرهای مرزی اندلس است و بر ساحل رودخانه ابره (ابرو) واقع است (البلدان، ۱۸۹۱، ص ۱۳۴). اصطخری نیز می نویسد که این شهر از شهر های مشهور اندلس است (مسالك و ممالک، ۱۹۸۸، ص ۴۶). صاحب حدود العالم در نیمه دوم قرن چهارم هجری از این شهر با نام سرقص یاد کرده و آنجا را شهری پر نعمت با بازرگانی پر رونق و هوای معتدل وصف کرده است (حدود العالم، ۱۴۲۳، ص ۱۸۲). به نوشته مقدسی، سرقسطه یکی از نواحی هجده گانه اندلس بوده است (احسن التقاسیم، ۱۳۶۱، ج ۱، ص ۸۲ و ۳۳۷).

مملکت سرقسطه در ثغر اعلی، از بزرگترین و مهم ترین ممالک ملوک الطوائف بود و این نه به دلیل پهناوری سرزمین، بلکه به سبب موقعیت دقیق و خطیر آن بود. مملکت سرقسطه قدیمترین دولت مستقل اندلس و ریشه دارترین آنهاست؛ زیرا سرقسطه به سبب جدا افتادش در گوشه ای از شمال شرقی شبه جزیره و دور بودنش از دیگر دولتهای اندلس، همواره ناچار بوده است که برای دفاع از هستی و استقلال خود در برابر دشمنان، کوشش و تلاش بیشتر به خرج دهد. (قره چانلو، ۱۳۸۰، ص ۵۴۶)

حکومت بنی تجیب و بنی هود در سرقسطه

در اواخر قرن چهارم هجری در عهد امیر عبدالله بن محمد، بنی تجیب، صاحبان دورقه و قلعه ایوب از نواحی ثغر جنوبی اندلس، توانستند بر شهر سرقسطه دست یابند. تجیبیان، از خاندانهای عرب حاکم در شمال اندلس از قرن سوم تا پنجم بودند. این خاندان اصیل عرب یمنی خود را به تجیب، دختر ثوبان بن سئیم بن ذهل مدحجی سکونی کندی، نسبت می دهند. (ابن حزم، ۱۹۸۳ ص ۴۲۹؛).

ظاهراً عربهای بنی تجیب طی یک قرن و نیم اقامت در سرقسطه، توانستند نفوذ بسیار و جایگاه ویژه ای به دست آورند (ابن دلائلی، ۱۹۶۵ ص ۵۶-۵۷؛).

از ملوک بنی تجیب، منذر بن یحیی است که در عهد او سرقسطه مدتی در صلح و آسایش به سر برد. منذر زندگی پرتجملی داشت. در قصر باشکوهش در سرقسطه، جمع کثیری از کنیزان و غلامان و حشم و ذخایر نفیس گرد آمده بود. پس از درگذشت او، فرزندش یحیی، بالقب المظفر، به جای او نشست و دوران او نیز دوران صلح و آسایش بود. پس از مرگ وی پسرش، منذر بن یحیی به حکومت رسید و الحاجب معزالدوله لقب یافت (تاریخ دولتهای اسلامی در اندلس، ۱۳۶۶ ج ۲، ص ۲۷۲، ۲۷۱، ۲۷۴ و ۲۷۵). با مرگ وی، ریاست خاندان تجیبی بر ثغر اعلی و سرقسطه پس از یک قرن و نیم پایان یافت و سلیمان بن هود جذامی در آغاز محرم ۲۲/۴۳۱ سپتامبر ۱۰۳۹ بر شهر سرقسطه مستولی گردید (الحله السیر، ج ۲، ص ۲۴۶ و البیان المغرب، ج ۳، ص ۱۸۰ و ۲۲۲، ۲۲۱).

بنی هود در بخش شرقی آندلس در شهرهای طرطوشه، سرقسطه، افراغه، لارده، و قلعه ایوب اعلام استقلال کردند و به خود القاب خلافتی دادند. بنی هود از خانواده های اصیل عرب آندلس از قبیله عربی "جزام" یمن بودند.

فرهنگ و تمدن اسلامی عصر بنی هود

باشکوهترین دوره تمدن اسلامی در عصر بنی هود رقم خورد. علم طب بوسیله طبیب ابوالحکم عمر بن عبدالرحمن بن علی الکرمانی ۱۹۶۵/۴۵۸ در زمینه جراحی شکوفا شد. آواز قرطبه به سرقسطه هجرت کرد و به حرا و بلاد جزیره رفت. طبیب یونس بن اسحق ابن بکلارش در دربار بنی هود کتاب المجدوله را برای مستعین نوشت. بحث نظری در دارو و طبیب منجم ابن الفوال و مروان بن جناح سرقسطی و در طلیطله طبیب ابوالعرب یوسف بن محمد ۱۰۳۸/۴۳۰ و عبدالرحمن بن الوافد و سعید بن البغونش و ابو عثمان سعید بن محمد بن البغونش ططیلی شاگرد ابن جلجل بود او سپس به تصوف و قرآن پرداخت و به کتب جالینوس و در معالجه امراض متخصص شد... او وزیر مامون شد و به دستور او باغی در گیاهان دارویی ساختند و تحقیقات در آنجا شروع شد. (مقری، ۱۹۶۸، ج ۳ ص ۳۷۷)

ابن وفیت کتاب تدقیق النظر را در آن باغ نوشت. و در چشم پزشکی سرآمد شد. او شیوه خاصی در معالجه داشت و به معالجه از راه تغذیه اعتقاد داشت. کتاب الادویه الفرده که بیست سال نوشتن آن به طول انجامید منسوب به اوست... آثار این دانشمند منشا تحقیقات بعدی در عربی و اسپانیایی و لاتینی است. او را مؤسس علم دارو شناسی نوین معرفی کرده اند. که نسخه خطی کتاب الوساد او در کتابخانه اسکوریال موجود است. او در این کتاب به بیماری های چشم و اعصاب پرداخته و نیز در زیبا کردن دندان و علاج آن و معالجات موسمی اشاره کرده است. (شهیدی پاک، ۱۳۹۵، ص ۲۳۳-۲۳۲)

از دیگر فلاسفه اندلس ابو عثمان سعید بن فتحون معروف به حمار سرقسطی بود؛ او عالم به فقه و منطق در علوم فلسفه متبحر بود و رساله ای در در فلسفه بنام شجره الحکمه تدوین کرد؛ وی سرانجام در ایام منصور زندانی شد و بعد از آزادی، اندلس را ترک گفته و به صقلیه رفت و در همان جا در گذشت. قاضی ساعد، ۱۳۷۶، ص ۲۴۶)

اقتصاد و بازرگانی

نباید از نقش سرقسطه در مبادلات بازرگانی میان شرق و غرب غفلت ورزید. مملکت سرقسطه بر بخش بزرگی از دریای مدیترانه و دو بندر مهم آن، طرکونه و طرطوشه، استیلا داشت؛ لذا بخش عظیمی از کالاهای بازرگانی را که از مشرق به اندلس و مغرب میرفت جلب می نمود و از راه شهرهای مرزی جنوب فرانسه و ایتالیا به ملل اروپایی می رسانید. تجارت و بازرگانی بنی هود از این طریق رونق بسیار یافت و سودهای کلان عاید آنان کرد و اینها غیر از مالیاتی بود که آنان به عنوان واسطه تجاری از کالاهای بازرگانی دریافت میکردند (تاریخ دولتهای اسلامی در اندلس، ۱۳۶۶، ج ۲، ص ۳۰۰-۳۳۰).

شهرسازی و معماری

ادریسی که مقارن با حکومت امرای بنی هود می زیسته، درباره سرقسطه می نویسد: شهری بسیار وسیع و پرجمعیت است. خیابانهای وسیع و گشاد و خانه هایش خوب و متصل به باغها و بوستانهاست. شهر را دیواری سنگی، بلند و پهن احاطه کرده است. سرقسطه به لحاظ به کاربردن گچ و آهک در بناهایش بسیار سفید و به "مدینه البیضا" معروف است (نزهة المشتاق، ۱۴۰۹، ج ۲، ص ۵۵۴)

حمیری در قرن نهم هجری در وصف این شهر می نویسد: آن را مدینه البیضا گویند. مار و عقرب به آن داخل نمی شود و اگر برود، می میرد و مردم گمان میکنند که شهر طلسمی دارد. عده ای بنیان شهر را از مرمر

می داند و خاصیت این مرمر آن است که افعی به آنجا وارد نمیشود. سرقسطه اقلیمهای متعدد دارد. روی رودخانه سرقسطه پل بزرگی است که از روی آن، به شهر داخل میشوند. شهر دیوارهای بلند و ساختمانهای رفیع دارد. (قره چانلو، ۱۳۸۰ ص. ۵۴۹)

از مهمترین بناها و آثار تاریخی این شهر می توان به کاخ جعفریه در سرقسطه اشاره نمود. این کاخ در حومه شرقی شهر ساراگوسا، در کنار رود ابرو، واقع است (قجّه، ۱۹۸۵ ص ۱۸۴). کاخ جعفریه به فرمان المقتدر بالله ابو جعفر احمد بن سلیمان بن محمد بن هود جذامی (حک : ۴۳۸ - ۴۷۴)، دومین حاکم سلسله هودیان *، ظاهراً در مجاورت برج بزرگ تروبادور باقی مانده از قرن سوم/ نهم (رجوع کنید به فرهنگ هنر، ج ۱۶، ص ۱۸۹) بنا شد و با توجه به کنیه سازنده اش، جعفریه نام گرفت. از تاریخ دقیق ساخت آن اطلاعی در دست نیست و تنها نام مقتدر بر روی یکی از سرستونهای کاخ ثبت شده است (سالم، ۱۹۸۵ ص ۶۳).

مقتدر در شعری این کاخ را «قصر السورور» و به سبب نقش و نگارهای طلایی رنگ، آن را «مجلس الذهب» نامیده است (مقری، ۱۹۶۸، ج ۱، ص ۴۴۱-۴۴۲). این کاخ، در تاریخ هنرهای اسلامی به «دارالسورور» نیز شهرت یافته است (عنان، ۱۴۱۷، ج ۲، ص ۲۸۳)

کشاورزی و پارچه بافی

یاقوت در قرن هفتم هجری، مقارن با تسلط مسیحیان بر سرقسطه می نویسد: ناحیه و شهری مشهور در اندلس است که ناحیه آن به ناحیه تطیله متصل است. شهر باغهای میوه خوشگواری دارد که از میوه سایر شهرهای اندلس بهتر است و کنار رودی است که از کوههای ناحیه القلاع سرچشمه میگیرد. مردم آن به ساختن نوعی لباس نازک و ظریف از پوست سمور که به سرقسطی معروف است و دوخت و تزیین بی نظیری دارد، یگانه اند. این پارچه ویژه مردم این ناحیه است.

یاقوت می افزاید: هنوز برایم روشن نیست که این "سمور" چیست؛ آیا از نوعی گیاه است که در انجام می روید یا پوست یکی از چهارپایان معروف نزد آنها بنام جندبادستر است که در آب و خشکی زندگی میکند و قوه تشخیص دارد. همچنین در سرقسطه معدن نمکی است که رنگی سپید دارد و خوش طعم است و در جاهای دیگر اندلس یافت نشود. این شهر در ۵۱۲ ق/ ۱۱۱۸-۱۱۱۹ م به دست مسیحیان افتاد و اکنون در دست آنان است (معجم البلدان، ۱۳۸۰ ج ۳، ص ۲۱۲-۲۱۳). به نوشته ابوالفدا، سرقسطه، پایتخت ثغر اعلی، در سرزمینی خوش قرار دارد و شهرش نیکو و بزرگ است و بوستانهای زمردگون، آن را در میان گرفته اند و چهارنهر دارد که از اطراف بر آن محیط هستند و بدان سبب باغهایش به انواع گلها و ریاحین زینت یافته اند. از متنزهاآت آن "قصر السورور و مجلس الذهب" است.

مساجد سرقسطه

اولین مسجدی که در این شهر قرار داشته مسجد جامعی است که محراب آن مسجد جامع آن "حنش بن عبدالله الصنانی" بنا کرد و بعدها که مسجد را توسعه دادند، محراب تغییر یافت. حنش بن عبدالله و علی بن رباح لخمی دو تن از تابعین بودند که قبر آنها در سرقسطه در جانب دروازه سمت قبله شهر قرار دارد و به مقبره باب القبله معروف است و یکی از پادشاهان گذشته بر آن دو مزار زیارتگاهی ساخته است (روض المعطار؛ ۱۹۸۴ ص ۳۱۷).

ساخت پل: شهر سرقسطه در ساحل رود ابرو قرار داشته و بر روی آن پلی به سبک رومی-عربی ساخته شده بود بنام قطرہ الحجیر که در قرن ۵ هجری بنا شده است (عنان، ۱۴۱۷ ص ۱۰۴).

نتیجه

به نظر میرسد تعدد شاخه های علوم مختلف «اعم از علوم دینی و غیر دینی»، دانشمندان بزرگ و آثار هنری و معماری در این منطقه نشان از رونق فرهنگ در سرقسطه دارد. همچنین گمان میرود حضور قبایل یمنی و همزیستی مسالمت آمیز با اقوام بومی و اقلیت های دینی، همچنین مهاجرت اقوام مختلف در برهه ای از تاریخ اندلس به سرقسطه سبب جامعه ای پویا در آنجا شده بود و نیز به نظر میرسد موقعیت جغرافیایی وجود معادن مختلف، تجارت و تبادل کالا با مناطق شمال اندلس و رونق کشاورزی از ویژگی های اقتصادی سرقسطه به شمار میرود.

۱. ابن حزم، جمهره انساب العرب؛ بیروت ۱۴۰۳/۱۹۸۳م
۲. ابن خرداد به، المسالك والممالك، تحقیق، مخزوم، دار احیاء التراث العربی، طاول، ۱۹۸۸
۳. ابن خطیب، تاریخ اسبانیة الاسلامیة، او، کتاب اعمال الاعلام، چاپ لوی - پرووانسال، بیروت ۱۹۵۶؛
۴. ابن دلائی، نصوص عن الاندلس من کتاب ترصیع الاخبار، و تنويع الاثار و البستان فی غرائب البلدان و المسالك الی جمیع الممالک، چاپ عبدالعزیز اهوانی، مادرید ۱۹۶۵؛
۵. ابن عذاری، البیان المغرب فی اخبار الاندلس و المغرب، ج ۲ و ۳، چاپ لوی - پرووانسال، بیروت ۱۹۸۳
۶. ادیسی، محمد بن محمد، نزله المشتاق فی اختراق الافاق، نشر بیروت لبنان، ۱۴۰۹؛
۷. الحلل السندسیه، بیروت، دارمکتبه الحیاه، ۱۳۵۵ق؛ امین، حسن، الموسوعه الاسلامیه، بیروت دارالتعارف، ۱۳۹۹ق
۸. الحمیری، محمد بن عبدالمنعم، الروض المعطار فی خبر الاقطار، تحقیق الدكتور احسان عباس، مکتبه البنان، ۱۹۸۴
۹. المقریزی، تقی الدین احمد، اتعاظ الحنفاء باخبار الایمه الفاطمین الخلفاء، تحقیق شیال، مصر، قاهره، اتمجلس الاعلی للشؤون الاسلامیه، ط ۱۹۹۶، ۲م
۱۰. ارسلان، شکیب، تاریخ فتوحات اسلامی در اروپا، ترجمه علی دوانی، قم، حکمت، ۱۳۴۸ش؛
۱۱. الحلل السندسیه، بیروت، دارمکتبه الحیاه، ۱۳۵۵ق؛ امین، حسن، الموسوعه الاسلامیه، بیروت دارالتعارف، ۱۳۹۹ق؛
۱۲. باسورث، کلیفورد ادموند، سلسله های اسلامی، ترجمه فریدون بدره ای، تهران، بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹ش،
۱۳. سالم، سید عبدالعزیز، فی تاریخ حضاره الاسلام فی الاندلس، اسکندریه، ۱۹۸۵
۱۴. شهیدی پاک، محمد رضا، تاریخ تحلیلی اندلس، چاپ سوم، قم مرکز بین المللی ترجمه و نشر المصطفی ۱۴۳۱ق

۱۵. شهیدی پاک، محمد رضا، مطالعه تحلیلی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی در غرب اسلامی، نشر علویون، ۱۳۹۵.
۱۶. شهیدی پاک، محمد رضا، مقاله نقش دین در شکل گیری و توسعه شهر در نمونه شهر سازی و شهرهای اسلامی در اسپانیا دوره اسلامی - مطالعه جامعه شناختی تاریخی شهر اندلسی، سومین کنفرانس سالانه بین المللی عمران، معماری، شهر سازی، تیر ۱۳۹۶ شیراز
۱۷. قره چانلو، حسین، جغرافیای تاریخی کشورهای اسلامی، تهران، سمت، ۱۳۸۰
۱۸. قاضی صاعد، صاعد بن احمد، التعریف بطبقات الامم، مقدمه و تصحیح جمشید نژاد، نشر هجرت، تهران ۱۳۷۶
۱۹. قجّه، محمد حسن، محطّات اندلسیه: دراسات فی التاريخ و الادب و الفن الاندلسی، جدّه ۱۹۸۵/۱۴۰۵
۲۰. عنان، محمد عبدالله، الآثار الباقیه الاسلامیه فی اسبانیه والبرتقال، قاهره، خانجی، ۱۴۱۷
۲۱. مقدسی، محمد بن احمد، احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ص ۲۶۰ ۲۶۱، قاهره، مکتبه مدبولی، چ ۳، ۱۴۱۱ق.
۲۲. مقرئ تلمسانی، احمد بن محمد، نفخ الطیب من غضن الاندلس الرطیب، ئار صار، بیروت، ۱۹۶۸
۲۳. هنر اسلامی، زیر نظر هانری مارتن، در سبک شناسی هنر معماری در سرزمین های اسلامی، ترجمه پرویز ورجاوند، تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۸۲ ش

